

Ա. Բ. Կարիճյան

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ 400-ԱՄՅԱԿԸ*

Ռուսական տպագրության 400-ամյակին նվիրված հոբելյանի կարևոր մի հատկանիշը չի կարող անուշադրության մատնվել: Այդ հոբելյանը ոչ միայն մեկ կամ երկու ականավոր հիմնադիրների արժեքավորումն է, այլ ավելի շատ տպագրության արվեստի բաղմամբիվ ներկայացուցիչների ջանքերով ձևավորված ու կատարված աշխատանքների ուրույն հանրագումարի գնահատմանը նվիրված հոբելյան:

Թեման ինքն արդեն այնքան բարդ երանգներ ունի, որ թելադրում է ծանրանալ դանադան պատմական փուլերի գործիչների վրա և առանձնակի ուշադրությամբ մոտենալ միշտ բազմերանգ մշակույթի ուսումնասիրությանը:

Անհրաժեշտ է ամենից առաջ նշել, որ տպագրության հիմնադրման սկզբնական շրջանում մեծ չի եղել տպագրիչների ու հրատարակիչների թիվը, ինչպես նաև բարձր չի եղել ակտիվ ընթերցողների ընդհանուր կուլտուրական մակարդակը:

Հետագա պատմաշրջանում, սակայն, ռուսական տպարանների և հրատարակչությունների թիվը դառնում է ավելի մեծ: Շատ և շատ լայնանում են նաև տպագրություն ու դիրք սիրողների շարքերը: Տպագիր հրատարակչությունները XVIII դարից սկսած դառնում են ժողովրդի ու հասարակական մտքի պատմության ներհակ էջերը լուսաբանող վավերագրեր: Հետզհետե ուկնհայտ է դառնում նաև իշխող սեփականատիրական կարգերի դեմ ծառացող նոր ուժերի հետ կապված աղատախոհ իմաստասերների շատ ուրույն դերը: Ավելի ուշ, երբ արդեն XIX դարի իննսունական թվականների նախամուտին հանդես են գալիս հեղափոխական պրոլետարիատի առաջին գաղափարախոսները, մենք դրանց կողքին նշմարում ենք հնօրյա Ռուսիայի ժողովուրդների ներկայացուցիչներին: Բանվոր դասակարգի հեղափոխական ավանգարդի լենինյան մարտական պատգամների շուրջը համախմբված հեղափոխական մարքսիստների պատմական արշավն ու գրոհը արդեն աչքի են ընկնում, որպես ուսուցիչ և հեղափոխական ռուս ժողովրդի հետ ամրակուռ շղթաներով միաձուլված բաղմալից աշխատավորների եղբայրական միջադպրանական շարժում...

Այդ ամենն, իհարկե, արտանկարվում է արդեն XIX դարի վերջին տասնամյակում դարգացած ռուսական մամուլի և տպագրության, գիտության և դրականության պատմության էջերում:

* Ռուսական տպագրության 400-ամյակին նվիրված գիտական հասարակական կարգադրված զեկուցումը:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո արդեն ռուսական տպագրությունը դառնում է սոցիալական-դասակարգային կապանքներից ազատագրված մեծ սովետական ժողովրդի եղբայրական շարքերը ամրացնող հզոր ազդակ:

Վերջապես այսօր, հրաշունչ մեր օրերին, ռուսերեն տպագիր խոսքը և առաջավոր ռուս գիտնականների ու գրողների երկերն ընկալվում են առանց վարանումների ազատասեր ու խաղաղասեր բոլոր ժողովուրդների կողմից, որպես նոր, լուսավետ կոմունիստական կարգերի կառուցմանն օժանդակող կարևորագույն գաղափարական-իմաստասիրական զենքեր:

Ինքնին արդեն պարզ է, որ վերոհիշյալ դրույթներն ու փաստերը հիրավի թելադրում են մեզ այսօր առանձին ուշադրությամբ մոտենալ ռուսական տպագրության սլատմական զարգացման պատկերը ցուցահանող տպագիր վավերագրերի քննարկմանն ու լուսաբանմանը:

1

Բր կազմակերպման առաջին օրերին տպագրության արվեստը աշխարհիկ և հոգևոր ավատական իշխանավորների կողմից օգտագործվել է, ինչպես հայտնի է, գրեթե բացառապես իշխող դասակարգերի գաղափարախոսության ամրացման և տարածման նպատակով: Սակայն մի հանգամանք այդ օրերին հաշվի չի առնվել: Եթե նորանոր այն տվյալները, որ հաղորդվում էին հեռավոր նոր երկրների մասին, նորանոր գյուտարարների ու ճանապարհորդների, հնօրյա մշակույթի կովանների դեմ ծառացող Կոպերնիկի և Գալիլեյի, ամենահեռու երկրների «գաղտնիքներն» ուսումնասիրող գիտնականների մասին, քայքայում էին կրոնական-իդեալիստական իմաստասիրության պատվանդանը և նոր ուղղություն էին հաղորդում աշխարհիկ քաղաքացիների մտավոր զարգացմանը, տպագրությունն ու նոր տեխնիկան այդպիսի պայմաններում ինքնին արդեն պետք է կապակցվեին նոր գյուտերի ազդեցության ներքո բռնկվող մտորումների հետ: Ուստի զարմանալի չէ, որ հին օրերի տպագրիչների շարքերում նշմարվում էին աշխարհիկ մշակույթի նոր պատգամներին արծազանքող նաև առանձին ազատախոհ մտածողներ: Տպագիր խոսքի արժեքն ու նշանակությունը թերազնահատել այդ գործիչներն, իհարկե, չէին կարող: Զանալով որևէ լեզալ ձևով բացահայտել իրենց նոր որոնումներն ու մտորումները, այդ գործիչները հրատարակում էին այբբենարաններ կամ քերականական ձեռնարկներ, աշխարհիկ զարդանկարներով կամ նկարներով զարդարված կրոնական գրքեր, դասադրքեր կամ յուրահատուկ տաղարաններ, վերջապես հնօրյա տպագիր տեքստերին կցված գրական ակնարկներ կամ «հիշատակարաններ»: Բնորոշ է այն, որ ջանալով միանգամայն հանդուրժելի լեզալ ուղղություն հաղորդել տպագրիչների աշխատանքին և հրատարակությունների թեմատիկային, բոլոր եկեղեցիների ղեկավարները, դրանց թվում առանձնապես մեծ եռանդով Վատիկանի կղերապետները, հրատարակել են արդելված գրքերի հատուկ ինդեքսներ, ցուցակներ:

Անտեղի չէր լինի գուցե նշել այն, որ ժամանակին կաթոլիկ եկեղեցու ղեկավարներն աշխատել են ամեն կերպ խանգարել առաջին հայ տպագրիչներին և հատկապես Ոսկանին: Երբ Ամստերդամում հաստատվելուց հետո Ոսկանը կցում է հայերեն կրոնական գրքերին առանձնապես Ալբրեխտ Դյու-

րերի հանրահայտ գրավյունները, նա, իհարկե, որոշակիորեն բացահայտում է իր բացասական դիրքը կաթոլիկ կղերապետության նկատմամբ:

Ականավոր ռուս գիտնական, արվեստի և հնատիպ ռուսերեն գրքերի (և տպագրության) պատմաբան Սիգորովը ստվար հատորների մեջ լավ է նկարագծել տպագրիչների սքոդված այն մտորումները, որոնք առաջադրվել են թե՛ ուրույն թեմաների և թե՛ տեխնիկայի հմտագին ընտրության միջոցով:

Բոլոր այն վավերագրերն ու հետազոտությունները, որոնք հրապարակվել են ռուսական տպագրության պատմաբանների ջանքերով (Տիխոմիրով, Զերնովա, Սիգորով, Շչեսլիկին, Կոլյադա և այլն) ցույց են տալիս, որ ականավոր ռուս տպագրիչ Իվան Ֆեոդորովը վաղեմի հին օրերին ունեցել է թե՛ ազդեցիկ հովանավորներ և թե՛ բավական ուժեղ թշնամիներ: Հայտնի է նաև այն, որ Ֆեոդորովից առաջ, նրա գործունեության օրերին թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ ռուսաբնակ ուրիշ երկրներում եղել են ռուսական և սլավոնական տպարաններ ու տպագրիչներ: Այդ մասին կարելի է գտնել նշանակալից տվյալներ զանազան բանասիրական-պատմական ուսումնասիրությունների մեջ: Չնայած այդ հանգամանքին, այսօր, առանձնապես առաջին հերթին ռուսական տպագրության պատմության հարուստ աննախնեություն հիշատակվում է Իվան Ֆեոդորովը:

Ես կանգ չեմ առնում այդ գործի այնքան հատկանշական հուշարձանի վրա, որը հիրավի լավ է բացահայտում Մոսկվայի կենտրոնում կառուցված շենքերի ֆոնի վրա մշակույթի ականավոր այդ ներկայացուցչի տպավորիչ դիմաստվերը: Այսօր ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ Ֆեոդորովը հիրավի իրավունք ունի ռուսական տպագրության և՛ հիմնադրի և՛ մեծանուն ներկայացուցչի դերում հանդես գալ: Տպագրիչ լինելով հանդերձ, նա միաժամանակ եղել է նոր մշակույթի շատ ակտիվ ջահակիր, նաև ինչպես հաստատել են անվանի բանասերները, պատմաբանները, մեծատաղանդ գրագետ գործիչ, հմուտ տպագրիչ և նկարիչ: Իր հրատարակությունների զարգանկարներն ու տառերի ձևերը, գրքերի ձևավորման համար անհրաժեշտ հատկանիշները նա ինքն է ընտրել՝ ջանալով բարձրացնել գրքի արժեքն ու կշիռը: Նախապես Իվան Ֆեոդորովը մեծագույն ուղադրությամբ քննել է հին ձևազարդերը, սլավոններեն տպագիր հրատարակությունները, իր նախորդների ջանքերով պատրաստված գրքերը: Նա ուսումնասիրել է նաև իտալական հայտնի վարպետների արվեստը, հնօրյա իտալերեն գրքերի հատկանիշները և բարձր տեխնիկան:

Ծանրանալով տակավին 1954-ին հրատարակված Գ. Ի. Կոլյադայի հետազոտության վրա Ա. Սիգորովը շեշտում է, որ Ֆեոդորովը ժամանակին հանդես է եկել նաև, որպես շատ ուղադիր խմբագիր, նկարիչ, տպագրիչ: Սիգորովի կարծիքով Ֆեոդորովը եղել է մեծ վարպետ, աշխատավոր և «գրքի հերոս», որի ջանքերով հրատարակված գրքերը բացահայտում են «ռուսական արվեստի ուրույն կոնտակտը՝ վերածնության պատմաշրջանի գեղարվեստի հետ»¹: Բոլոր կարևոր այն վավերագրերն ու հետազոտությունները, որոնք հրատարակվել են վերջին տարիների ընթացքում սլավոն ու ռուսական հնօրյա տպագրիչների մասին, ցույց են տալիս, որ Ֆեոդորովը ճանաչված ու հայտնի

¹ А. А. Сидоров, Особенности славянского первопечатания *ռուսումնասիրություն* («У истоков русского книгопечатания». Под ред. М. Н. Тихомирова, А. А. Сидорова и А. Назарова. М., АН СССР. 1959, стр. 80).

ղեմք էր և՛ Մոսկվայում և՛ սլավոնական ժողովուրդների արևմտասլավոնական բնակավայրերում: Նրա էրուդիցիան և վարպետությունը, գրադետ-լուսավորչին հատուկ մտահայեցողությունը չէին կարող աննշմարելի մնալ: Մոսկովյան Ռուսիայում աղդային նորակառույց մշակույթի բնագավառում հեգեմոնը եկեղեցին էր և այդ հեգեմոնի գաղափարախոսները գիտեին, որ իրականում Ֆեոդորովը հակառակ ուրիշ տպագրիչների, հետապնդում էր եկեղեցու դիրքերը քայքայող նպատակներ՝ ջանալով նոր և ավելի ինքնուրույն աշխարհիկ մշակույթ կառուցել ու զարգացնել: Ահա թե ինչու եկեղեցու ղեկավար գործիչներն ամեն կերպ աշխատել են խանգարել Ֆեոդորովին և, ի վերջո, այնքան ծանր կացություն ստեղծել նրա համար, որ ստիպել են նույնիսկ հրաժարվել այնքան մեծ դժվարությամբ կազմակերպած գործից, ընդհատել աշխատանքները, նետվել դեպի արևմտյան երկրներ: Այնինչ իրականում նա նախագծել էր կադմակերպել լայն հրատարակչություն, տպագրել գեղագիտական ճաշակով ձևավորված գրքեր, աշխարհիկ նոր ընթերցողների շարքերը լայնացնել, տպագրել դասագրքեր, աշխարհագրական և գիտական ձեռնարկներ: Նման նպատակը չեր կարող հանդուրժելի համարվել այն հին օրերին, երբ Ֆեոդորովը մոլեգնորեն քննադատվում էր եկեղեցու գաղափարախոսների կողմից: Նրա նախաձեռնությամբ և ջանքերով հրատարակված արդեն առաջին իսկ գիրքը («Դործք Առաքելոց—Ապոստոլ Առաքյալ» 1564) գեղակերտ հատոր էր, որի հմտագին կերպով ընտրված զարդանկարները, ինչպես նաև Ղուկաս Առաքյալի փայտափոր զրավյուրային նկարը բացահայտում էին արտասովոր նոր տպագրիչ-հրատարակչի նկարագրի նրբին հատկանիշները:

Ներկայումս արդեն հաստատված է, որ Ֆեոդորովը հիրավի ստիպված է եղել ընդհատել իր ստեղծագործական աշխատանքները: Այդ փաստը, նա ինքը, հետագայում (1574-ին) նշել է Գալիցիայի Լվով մայրաքաղաքում տպագրված իր «Առաքյալի» նոր հրատարակության այն վերջաբանում, որ անգամ այսօր կարող է ցնցող տպավորություն թողնել ընթերցողների վրա: Զսպված զայրույթով և հույզով լեցուն այդ «վերջաբանի» ազդու տողերը ցույց են տալիս, որ Ֆեոդորովի նպատակն է եղել ոչ միայն նկարագծել իր գործունեության էջերը, այլ նաև դատափետել ու մերկացնել եկեղեցուն, սպասավորող աշխարհիկ և հոգևոր օլիգարխիայի ղեկավարներին: Ֆեոդորովը գրում է և դիտավորյալ ընդգծում, որ ինքը Մոսկվայում շատ դառն օրեր է ապրել և հալածվել վերոհիշյալ իշխանավորների կողմից, որ հենց դրանց թելադրանքով նա «հերետիկոսի» համբավ է ստացել և որ իր մասին «չար» խոսքեր են տարածել «առանց հիմքի» նույն այդ իշխանավորները: Դրանց ատելությունը, գրում է Ֆեոդորովը, ստիպել է մեղ հեռանալ և ուղևորվել դեպի անհայտ ուրիշ երկրներ: Ֆեոդորովը միևնույն այդ վերջաբանում շեշտում է, որ հայրենի երկրից իրեն «առտախել» են իր թշնամիները²,

նշենք նաև այն, որ Ֆեոդորովը այդ օրերին կին և ընտանիք ուներ և իր տպարանի անհրաժեշտ բոլոր պարագաները, առաջին հերթին տառերն ու զարդանկարների նմուշները, պղնձն ու փայտե կարևոր ու բավական ծանր սախտակները պետք է տաներ դեպի նոր վայրեր: Անհրաժեշտ էր վարձել մի քանի մեծ սայլեր և հաշվի առնելով սահմանամերձ վայրերում շարունակվող

² Տե՛ս հիշատակված ժողովածուն, էջ 235:

ռազմական ընդհարումները, ընտրել ավելի հարմար ու միաժամանակ ավելի դժվարին ուղիները։ Այնքան էլ հեշտ չէր կատարել այդպիսի մի հեռու ուղևորություն, երբ ամենուրեք իշխում էին աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալ բռնակալները՝ Մոսկվայից Ֆեոդորովը ուղևորվում է Լիտվա և այնտեղ ժամանակավոր օթևան գտնում հետման խոդակիչի Զաբլուդովո կալվածքներում։ Այդ ժամանակ խոդակիչը կապված էր կաթոլիցիզմի ուղեգծի հետևողների՝ ունիատների դեմ պայքարող սլավոն շրջանների հետ։ Այդ «մեկենասը» թերևս այդ պատճառով գտնում էր, որ Ֆեոդորովի ջանքերով տպագրված գրքերը կարող են նպաստել կաթոլիցիզմի դեմ մարտնչող շարքերին։ Հետագայում, սակայն, խոդակիչը ստիպված է լինում փակել տպարանը։ Չնայած դրան, նա Ֆեոդորովին նվիրում է մի գյուղ և առաջարկում հաշվի առնել անակնկալ բարդ հանգամանքները, անցնել գյուղատնտեսական գործունեության, ավելի խաղաղ աշխատանք ընտրել։ Ֆեոդորովը մեծ հարգանքով արձագանքելով այդ առաջարկին, հայտարարում է, որ չի կարող հրաժարվել իր հին աշխատանքից։ Նորից նա սայլեր է վարձում և այս անգամ գնում Լվով։ Կարճ ժամանակից հետո Լվովից նա ուղևորվում է դեպի Օստրոժսկ քաղաքը և այնտեղ հաստատված գրասեր իշխանի հանձնարարությամբ հիմնում է տպարան և հրատարակում նոր գրքեր։ Անցնում է կարճ ժամանակ և Ֆեոդորովը ստիպված է լինում թողնել Օստրոժսկի սահմանները և նորից ուղևորվել դեպի Լվով։

Այդտեղ նա շատ ծանր օրեր է ապրում։ Սկզբում չի գտնում ոչ մեկենասներ, ոչ օգնականներ։ Բ վերջո Լվով քաղաքի արհեստավորների «եղբայրություններից» մեկի նախաձեռնությամբ նա հիմնում է նոր տպարան և նորից անցնում հրատարակչական, գրական աշխատանքի։ Ես դիտավորությամբ շեշտում եմ, որ գրքերի տպագրությունը հիրավի գրական-ստեղծագործական աշխատանք էր։ Հետագայում նորից, ինչպես իրավամբ նկատել և արձանագրել են ռուսական տպագրության անվանի պատմաբանները, Ֆեոդորովը Լվով քաղաքում հանդես է եկել որպես թե՛ ազատախոհ լուսավորիչ-գեղագետ և թե՛ մեծատաղանդ տպագրիչ-նկարիչ։

Այդ օրերին նրա հովանավորներն ու մեկենասներն են եղել Լվովի քաղաքային բյուրգերական դեմոկրատիայի աշխատավոր խավերը՝ արհեստավորներն և արհեստավորների ուրույն «եղբայրություններից» մեկի ղեկավար անդամները։ Լվովյան «Առաքյալի» (Ապոստոլ—1574) նոր հրատարակության տեքստին կցված վերջաբանը թե՛ յուրահատուկ հյուսվածք ունի և թե՛ նշանակալից պատմական և գրական-հրապարակախոսական երկասիրություն է։

Ֆեոդորովը դիտավորյալ է հիշեցնում ընթերցողներին, որ Զաբլուդովոյի տերը՝ հետման խոդակիչը ակտիվորեն օգնել է իրեն ու հնարավորություն տվել հիմնելու նոր տպարան և հրատարակելու անհրաժեշտ գրքեր։ Հարկավոր է նշել, որ 1570-ին Զաբլուդովոյի այդ տպարանի հրատարակության մեջ Ֆեոդորովն իր ազգանունը տպել էր՝ Իվան Ֆեոդորովիչ Մոսկովիտին (Մոսկվացի)։ Կասկածից դուրս է, որ տպագրելով «Մոսկվացի» կամ Մոսկովացի որդի հավելյալ մակդիրները նա ցանկանում էր հիշեցնել, որ իր համար միշտ թանկ ու նվիրական են և՛ հայրենի Ռուսիան և՛ այդ հայրենիքի մայրաքաղաքը Մոսկվան։

Երբ վատիկանի կղերականների թելադրանքով կաթոլիցիզմին հետևողները դառնում են ավելի ուժեղ, և երբ հողկեիչը ստիպված է լինում համակերպվել լեհական կառավարության պահանջներին, նա, ջանալով ապահովել Ֆեոդորովի նյութական կացությունը, խորհուրդ է տալիս նրան զբաղվել գյուղատնտեսությամբ: Ըստ երևույթին հողկեիչին հայտնի էր, որ Ֆեոդորովի անընդուն եռանդն ու ակտիվ տպագրական-հրատարակչական գործունեությունը, առանձնապես ունիատների շարժման հետևողները, համարում են անհանդուրժելի և հենց իրենք այդ միևնույն հետևողները կարող են նորից հալածել ինքնուրույն իր ուղեգիրք վարող խիզախ լուսավորիչ-գործչին:

Լվով քաղաքում 1574-ին տպագրված «Առաքյալին» կցված վերջաբանում Ֆեոդորովը դատափետելով տակավին 1563-ին Մոսկվայում «չար» խոսք տարածող աշխարհիկ բազմաթիվ իշխանավորներին, ինչպես արդեն ասացինք, դիտավորությամբ նշելով, որ ինքն «արտաքսվել» է իր հայրենիքից», միաժամանակ գրում է, որ իր հովանավորը հողկեիչը նվիրել է իրեն մի գյուղ և ստեղծել ապահով վիճակ: Անմիջապես այդ տողերից հետո Ֆեոդորովը գրում է, որ ծերության ու հիվանդության պատճառով միևնույն հողկեիչը հետագայում հոգալի է դադարեցնել աշխատանքը և զբաղվել գյուղատնտեսությամբ: Ես,— գրում է Ֆեոդորովը,— ստիպված եղա հրաժարվել, ինձ համար անհրաժեշտ էր զբաղվել ուրիշ աշխատանքով: Իմ նպատակն է եղել շարունակել շատ անհրաժեշտ և իմաստալի աշխատանքը: Ինորոշ է այն, որ Ֆեոդորովը դիտավորությամբ հիշեցնում է ընթերցողներին, որ ինքը չի ցանկացել ընտրել, ավելի ապահով ուղեգիրք:

Տաղանդավոր գեղագետ-նկարչին հատուկ հյուսելու ոճով նա նկարագրում է իր դժվարին, նոր անապարհորդությունը դեպի Լվով քաղաքը և հին օրերի տխուր էջերը, ժանտախտի համաճարակի շնորհիվ ստեղծված անհրապույր անակնկալներն ու «չարագույն» պատահարներն ու դեպքերը:

Լվով քաղաքում Ֆեոդորովը սկզբում ծանր օրեր է ապրել: Նա ստիպված է եղել աջակիցներ և հովանավորներ որոնել վայրագ ունևորների շրջանում: Ֆեոդորովը ընդգծում է, որ առևտրական մեծ այդ քաղաքում սոցիալական վերնախավի—աշխարհիկ և հոգևոր օլիգարխիայի ներկայացուցիչները ցուցաբերել են անսիրտ ու անտարբեր վերաբերմունք:

Իր շատ ուշադրավ «հիշատակարանում» նա պատմում է, որ Լվովում նոր տպարանի օժանդակողների դերում հանդես են եկել ազնվականներից և հոգևոր իշխանավորներից հեռու կանգնած քաղաքային դեմոկրատիայի ներկայացուցիչները:

3 Տե՛ս միևնույն ժողովածուն՝ Ֆեոդորովի գրքերի նախաբաններին և վերջաբաններին նվիրված էջերը:

4 «...и многократно обходил богатых и благородных мирян, прося от них помощи и кланаясь и припадая к ногам их; и склоняясь до лица земли, омывал ноги их от сердца идушими слезами. И не раз и не два, но многократно делал это... И плакал я горькими слезами, что не нашлось никого, кто бы сжалился или помог... И нашлись только некоторые из меньших людей священнического чина да незнатные из мирян, которые подавали помощь...».

Մ. В. Шепкина, Переводы предисловий и послесловий первопечатных книг *նույն ժողովածուի մեջ*, стр. 245—246.

Ջաբլուդովոյի տպարանում 1569-ին տպագրված «Ավետարանի» նախաբանը գրել էր ինքը մեկենասը: Այստեղ՝ հետման խոդկեիչը հայտնում է, որ նախապես ծրագրված էր այդ գիրքը հրատարակել «հասարակ» մարդկանց համար և ավելի դյուրամատչելի ու պարզ լեզվով: Հետագայում սակայն, «գիտուն» մարդկանց խորհուրդը լսելուց հետո, որոշում է ընդունվել հրատարակել «Ավետարանի» հին բնագրի թարգմանությունը:

Հատկանշական է այն, որ Օստրոգ քաղաքի տպարանում 1581-ին տպագրված «Աստվածաշնչի» հրատարակությանը կցված հիշատակարանում Ֆեոդորովը կարևոր է համարել շեշտել, որ ինքը Մոսկվայի «զավակն» է»:

Ըստ երևույթին նա Օստրոգ քաղաքում նույնպես թշնամիներ է ունեցել, որոնց, կասկածից դուրս է, որ լավ էին ծանոթ Մոսկվայի «իշխանների» կողմից Ֆեոդորովի դեմ կաղմակերպված ձեռնարկումները և ապա լվովյան «Առաքյալին» կցված հայտնի քննադատական դիտողությունները: Այդ թրշնամիները կարող էին տարածել անհիմն լուրեր Ֆեոդորովի դիրքորոշման մասին: Ահա թե ինչու նա հիշեցնում էր բոլոր ընթերցողներին, որ ինքը մոսկվացի է («Մոսկվիտին») և Մոսկվայի «որդին» է (Ֆեոդորովիչ—Մոսկվայի որդի): Նա նկարել է նաև անձնական իր դերերը և դրոշմանիշի վրա տպագրել «Յոհանն Ֆեոդորովիչ—տպագրիչ Մոսկվայից»:

Այդպես էր իր մտահայեցողությամբ ականավոր գրող ու լուսավորիչ, իր հայրենի ռուսական մշակույթի համար նոր ուղիներ որոնող մեծատաղանդ այդ տպագրիչը:

Հակասական երանգներ եղել են, իհարկե, նրա հայեցողության մեջ, այն հայեցողության, որ ստեղծվել էր ավատական-կալվածատիրական կարգերի պայմաններում: Դատափետելով իր թշնամիներին՝ աշխարհիկ և հոգևոր իշխաններին, ինքը՝ Ֆեոդորովը չէր սքողում միևնույն իշխանների վրա հենվող ցարի նկատմամբ կամ առանձին իշխան-մեկենասների նկատմամբ ստեղծված միամիտ իր անուրջներն ու պատրանքները: Այդպես են եղել հին օրերին նաև ուրիշ շատ «ազատախոհ» լուսավորիչներ՝ նույնիսկ սլավոն ժողովուրդների բնակավայրերում վերածնական մշակույթին արձագանքող կամ թե վերածնդի գործիչների ուղեգծին հետևող ազատախոհ և իմաստասեր գրողներն ու նկարիչները:

Ռուսական կուլտուրայի պատմության հարուստ աննալներում հայտնի Մաքսիմ Գրեկը իտալական հայտնի գործիչ Ալդո Մանուցիի հետ մոտիկ ծանոթ էր: Տիրականորեն իշխող ավանդության համաձայն Իվան Ֆեոդորովը իտալական տպագրիչների բարձր արվեստը լավ էր ուսումնասիրել: Վերջապես նրա հրատարակությունների զարդանկարները կերտված էին, ինչպես նշվել է նորագույն հետազոտությունների մեջ՝ վենետիկյան նկարիչների զարդանկարների նման և ցուցադրում էին հումանիստ-նկարչին հատուկ նկարագրի հատկանիշները...

Ֆեոդորովի աստանդական կյանքի էջերը, նրա դժվարին պտույտներն ու թափառումները նույնպես նշանակալից փաստեր են: Զարմանալի չէ այդ ամենից հետո, որ բազմաթիվ սլավոնական տպարանների և վաղեմի ռուսական հայտնի ու մոռացված տպագրիչների ֆոնի վրա, այսօր ավելի ցայտուն կերպով է նկարագրվում մարտնչող և լուսավորիչ Իվան Ֆեոդորովի դիմաստվերը...

Առանձին անխուսափելի պատրանքներից չէին կարող ազատագրվել նաև հետագա դարերի պատմության նոր պայմաններում հիմնված տպարանների և հրատարակչական հիմնարկների ղեկավարները:

Հայտնի է, որ XVIII դ. առանձնապես մշակույթի բնավայրում իրական հեղեմունք ցարական բռնակալությունն էր: Ձգտելով ամեն կերպ ամրացնել ավատական-կալվածատիրական կարգերը, միապետական կառավարության ղեկավարներն աշխատում էին արդյունաբերական-տնտեսական շինարարության հետ միաժամանակ անհրաժեշտ թափ հաղորդել պետության հպատակների «դաստիարակության» գործին՝ արվեստի, գրականության, գիտության՝ համայն հոգևոր մշակույթի զարգացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքի միջոցով: Տպարանները և հրատարակչությունները այդ պատճառով պետք է գրավեին ցարական միապետության մեծագույն ուշադրությունը⁵:

Սակայն նույն այդ նոր պատմաշրջանում մենք նշմարում ենք հասարակության շերտավորման հետևանքով կազմավորվող նոր խմբակների առանձին ներկայացուցիչների դիմաստվերները:

Այդ նոր դեմքերի դերը ավելի որոշակի կերպով նշմարելի է դառնում Պետրոս Մեծի և Եկատերինա կայսրուհու օրերին: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, սիրում էր հանդես գալ «օրինականության» և «լուսավորության» բարձր հովանավորուհու դերում, մշակել էր հատուկ դիրքորոշում ֆրանսիական իմաստասերների՝ Վոլտերի, Դիդրոյի նկատմամբ, հրապարակել էր նույնիսկ գրական որոշ աշխատություններ: Ռուսական տպագրության պատմաբանները ժամանակին նշել են այդ կայսրուհու տիրակալության օրերին տպագրված թե՛ ինքնուրույն և թե՛ թարգմանական գրքերի դերը:

Սակայն նույն այդ կայսրուհու կարգադրությամբ ռուսական մշակույթի մի շարք ներկայացուցիչներ (Կրեչետով, Նովիկով, Ռադիշչև) ենթարկվել էին հալածանքների: Բավական է միայն թեկուզ ընդհանուր կերպով թերթել գիտության պատմությանը նվիրված Պեկարսկու բովանդակալից հետազոտությունը կամ Գերենտի «Ցարական բանտի պատմությունը», որպեսզի ականերև դառնա խոշոր ֆեոդալ-ճորտատերերի վրա հենվող այդ կայսրուհու վարքագծի իրական բնույթը: Կայսրուհին հիշեցնում և շեշտում էր, որ պետության բոլոր հպատակները պետք է ղեկավարվեն «օրինական» հեղեմունի հրահանգներով: Միամիտ պատրանքով տարված Նովիկովը խախտել էր ահա հենց այդ «պատվիրանը»: Հարավային Ռուսիայում՝ հայկական նոր-նախիջևան քաղաքում դատապարտվել էր կայսրուհուն սպասավորող Հովսեփ Արղությանի դեմ պայքարող Դերեջանյանը...

Վերջապես կայսրուհու կարգադրությամբ կալանավորված գործիչների շարքերում տեսնում ենք ականավոր գիտնական-իմաստասեր Ռադիշչևին,

⁵ Ցարիզմի «կրթական» մեթոդների բնութագրման համար, իհարկե, կարելի է շատ բնորոշ փաստեր հիշատակել, Մենք կարծանադրենք միայն մի վավերագիր տպագրության պատմության անցյալից: Պետրոս Մեծի կարգադրությամբ 1696-ին Կարին Իստոմինը տպագրել էր նկարագրող այբբենարան և հենց այդ գրքում գետնից ծեծի—ֆիզիկական պատժի օգտակարության մասին 12 տողից կազմված ընդարձակ «բանաստեղծություն» «Розга ум острит, память возбуждает... целуйте розгу, бич и жезл лобзайте... և այլն...» Տե՛ս Բ ы к о в а Т. и Г у р е в и ч М., Описание изданий напечатанных кириллицей. 1683—1725. М.—Л., 1958, էջ 59—60:

որի հայտնի «Ճանապարհորդությունը» դառնում է ավատական-ճորտատիրական կարգերի դեմ ուղղված ցայտուն վավերագիր: Ռադիշևի կյանքի և գործի պատմությունը, ինչպես նաև նրա գիտական-իմաստասիրական, իրա-
վագիտական և տնտեսագիտական մտորումները ցույց են տալիս, որ պաշտո-
նական «պատրիոտիկայի» գաղափարախոսության դեմ տակավին Ռադիշևի
օրերին սկսվել էր ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչների հետ կապված
հեղափոխական հայրենասերների ավելի ու ավելի ուժեղացող շարժումը:
Ռուսական տպագրության, ինչպես նաև գրականության պատմության էջե-
րում կառավարական շքեղ գրքերի կողքին աչքի ընկնող տեղ են գրավում
տակավին XIX դարի նախօրյակին տույզերված բմբուս աչգ գործիչների աշ-
խատությունները: Սովետական նորագույն բանասերները և պատմաբանները
ժամանակին նշել են, որ Ռադիշևի ռեուլյուցիոն մտահայեցողությանը արձա-
գանքող գործիչները կարող են նույնիսկ հիշատակվել, որպես «ռադիշևա-
կաններ»:

Ռուսական տպագրության ցուցահանդեսի էքսպոնատների մեջ ուշագրավ
տեղ են գրավում նաև 1812-ի Հայրենական պատերազմի առթիվ ստեղծված
բարձր գաղափարական պատգամներին արձագանքող բազմազան տպագիր
հրատարակությունները: Գաղտնիք չէ այն, որ Պուշկինի և պուշկինյան լուսա-
վոր համաստեղության ներկայացուցիչների ստեղծագործությունները հետա-
դուրսը բանասերները չեն սահմանափակվել Պուշկինի հետ կապված տպա-
գիր հրատարակությունների ուսումնասիրությամբ: Նրանք մեծագույն ուշա-
դրությամբ կանգ են առել Հայրենական պատերազմի պատմության, զորա-
մասերի մասնակիցների, պատմագրական նյութերի վրա: Նույնը անհրաժեշտ
է ասել ղեկաբերիստական շարժման և ղեկաբերիստական գրականության ու-
սումնասիրությանը նվիրված աշխատությունների մասին: Դեկաբրիստների
դատավարության հայտնի ատենագրությունների ստվարածավալ հատոր-
ների շատ էջերում իրենք ղեկաբերիստները, հարցաքննության ժամանակ, ան-
հրաժեշտ են համարել կանգ առնել ոչ միայն հնօրյա գրքերի և հեղինակների,
այլ նաև Հայրենական պատերազմի որոշ զրվագների վրա: ԳԱ կենտրոնական
գրադարանի աշխատակիցների ջանքերով կազմակերպված ցուցահանդեսում
1812-ին նվիրված տպագիր գրքերից բացի ցուցադրվում են Ռիլևեի «Մտո-
րումների» ժողովածուն, Բեստուֆենների, Վոլկոնսկայայի, Օդոևսկու, Կյուխել-
բեկերի, Պեստելի տպագիր նոր հրատարակությունները և ապա զրանց կողքին
Գրիբոեդովի հանճարեղ ստեղծագործությունը: Ռուսական տպագրության
պատմության էջերն ուսումնասիրող բանասերը չի կարող հաշվի չառնել թե՛
բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների (ղեկաբերիստ-գրողների երկերը, մեմուար-
ները, ղեկաբերիստների մասին հայտնաբերված արխիվային վավերագրերը
կամ նորանոր գիտական ուսումնասիրությունները) և թե՛ Բազանովի (տիրաս-
պուլյան կալանավոր Ռաևսկու մասին) կամ Նեշկինայի («Գրիբոեդովը և ղեկա-
բերիստները», «Դեկաբրիստական ապստամբությունը») հանրահայտ գործերը:
Պետք է ասել, որ արխիվային վավերագրերը և բազմաթիվ նոր ուսումնասի-
րությունները լիովին հաստատել են լենինյան կտրուկ դիտողության տեսա-
կան մեծ արժեքն ու ղեկավար նշանակությունը: Տպագիր հրատարակությու-
նների նշանակալից հանրագումարը ցույց է տալիս, որ ցարական կառավարու-
թյան ուղեգծին համակերպվող կամ հարող գործիչների կողքին, անցյալում
աչքի ընկնող դեր են կատարել «ալիսական հեղափոխականների» պատգամ-

ներին ձայնակցող շատ ավելի բազմաթիվ գործիչներ, քան կարելի էր ենթադրել: Ժամանակին—տակավին նախահեղափոխական տարիներին Վ. Ի. Լենինը «Գեդեհեմի ճիշատակին» նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ շատ որոշակի կերպով բացահայտել է «աղնվական հեղափոխականների» և ապա «հեղափոխական դեմոկրատների» պատմական դերը: Նշելով հենց այդ դիտակետից ռուսական տպագրության պատմության էջերն ուսումնասիրող գործիչները կարող են ճշգրիտ կերպով մոտենալ տպագիր գրքի պատմական զարգացման հիմնական փուլերի լուսաբանությանը և նկարագրությանը:

Վ. Ի. Լենինի կողմից առաջադրված դիտակետը՝ նշելով պատմական երեք փուլերի հատկանիշները, հնարավորություն է տալիս նշմարել թե՛ ավատական-կալվածատիրական կարգերի ընդերքում կազմավորվող հետագայնոր պատմական ֆորմացիայի նախնական տարրերն ու ցուցանիշները և թե՛ աղնվական հեղափոխականների և հեղափոխական դեմոկրատների միջև նկարագծվող սահմանագծի մոտ կանգնած նոր գաղափարախոսների դիմաստվերները: Սկզբնական էտապում մեծ չի եղել Բեկինսկու, Գերցենի, Դոբրոլյուբովի, Ջերնիշևսկու հետևորդների, ինչպես նաև ընթերցողների ընդհանուր թիվը: Բայց դա ամրակուռ ու ծավալվող մեծ հոսանք էր, որ, իհարկե, ավելի ուժգին կերպով էր կապված ժողովրդի լայն շարքերի հետ: Այդ տեսում և արձանագրում էին Դոբրոլյուբովն ու Ջերնիշևսկին:

Նույն այդ ժամանակաշրջանում Վ. Բեկինսկու հայտնի «Նամակը Գոգոլին» քննարկվում էր ուսանողական գաղտնի ժողովներում: Դոբրոլյուբովի «Հայր Գավազին» լույս է տեսել մթնշաղային տարիներին, իսկ հայերեն թարգմանությունը ժամանակին տպագրվել է հայ ուսանողների նախաձեռնությամբ: Լոնդոնյան տպարանը հեռու էր Պետերբուրգից, բայց լոնդոնյան վտարանդիների՝ Գերցենի և Օգարյովի հեղափոխական «Կոլոկոլի» էջերում հենդոլ ազդանշանները լսվում էին անգամ հեռու մերձվոլգյան վայրերում:

Լոնդոնյան «Պալլարնայա Ջվեզդայի» էջերում տպագրված էր Օգարյովի հեղափոխական-բանտարկյալի և բանտային պահակի մասին կերտված դիալոգ-բանաստեղծությունը, որ երգվում է թե՛ 70—80-ական թվականներին և թե՛ 1905-ի հեղափոխության նախամուտին, որպես հեղափոխական երգ:

«Սովրեմեննիկի» էջերում տպագրված այն հոդվածները, որոնք նվիրված էին իտալական ազատագրական շարժումներին և լեգենդար ժողովրդական հերոսին՝ Գարիբալդիին, անգամ հեռավոր կովկասյան վայրերում հնչում էին, որպես բարձր գաղափարական պատգամներով հագեցված, իմաստալից ակնարկներ...

Այսպես էր հասարակական իրականությունն ու առանձնապես Ռուսիայի երկու մայրաքաղաքներում նշմարվող հասարակական-մտավոր մթնոլորտն ու մտայնությունն այն օրերին, երբ Փարիզից ստացված «Երկրագործության» անլեզալ հայերեն հրատարակությունը կարդում էին Դոբրոլյուբովի և Ջերնիշևսկու հայ ընթերցող-ուսանողները և ակնածանքով ու խորունկ հարգանքով երգում ազատությանը նվիրված Մ. Նալբանդյանի բանաստեղծությունը:

Ռուսական տպագրության 400-ամյակին նվիրված օրերին Ռուդիշևսկի գիրքը, Պուշկինի և Գրիբոեդովի ստեղծագործությունները, դեկաբրիստների կյանքի և գործի էջերը, լոնդոնյան վտարանդիների՝ Գերցենի և Օգարյովի «Կոլոկոլի» հեղափոխական պրոպագանդը, ազատասեր և ըմբոստ երգերը, ժողովրդի կազմավորվող նոր հորձանքներին արձագանքող տպագիր խոսքն ու

տպագիր գրքերը պետք է հիշատակվեն, որպես հին աշխարհի և հին կարգերի դեմ կռվի ելուող ռուս ժողովրդի և նրա հետ եղբայրական կապերով միացած հնօրյա Ռուսիայի բոլոր ազատասեր ժողովուրդների արթնացման և հեղափոխական ինքնագիտակցությանը նպաստող կարևորագույն ազդակներ:

Ես կանգ չեմ առնում տպագիր այդ հրատարակությունների մեջ նշանակալից տեղ գրավող գիտական հրատարակությունների՝ Բուտլերովի, Մենդելևի, Պիրոգովի, Սոֆիա Կովալևսկայայի, Տիմիրյազևի, Սեչենովի և շատ ուրիշ այն գիտնականների տպագիր աշխատությունների ու գրքերի վրա, որոնք անգամ ծանրագույն օրերին ամրություն և տոկունություն են հաղորդել հին աշխարհի սև ուժերի դեմ ուղղված ազատագրական, հումանիստական մեծ արշավին...

Անտեղի չէր լինի գուցե երկու խոսք ասել այն տպարանների մասին, որոնք հին օրերին, Ռուսիայի սահմաններում ապրող ժողովուրդների կյանքի և պատմության մասին, հրատարակել են զանազան գրքեր և ժողովածուներ: Դա կարևոր և միևնույն ժամանակ բարդ թեմա է: Եթե մենք ուշադրությամբ մոտենանք այդ թեմայի ուսումնասիրությանը կտեսնենք, որ ժամանակաշրջանի և հասարակական հոսանքների ազդեցության կնիքը նշմարվում է շեշտված հրատարակությունների մեջ:

Այսպես, օրինակ, Հազարյան ճեմարանի կամ Ներսիսյան թեմական դրությունի հրատարակությունները, առանձնապես պատմագրությունն ուսումնասիրողների համար կարևոր նշանակություն ունենին:

Միևնույնը կարելի է ասել նաև առաջին իմպերիալիստական պատերազմի շրջանում հրատարակված «Հուլիական» կամ «կովկասյան» թեմատիկա շոշափող ռուսերեն ժողովածուների կամ պարբերականների մասին: Նույնը հնարավոր կլինի նշել նաև հայ ժողովրդի անցյալին, մշակույթին, պատմությանը նվիրված զանազան ռուսերեն հրատարակությունների մասին: Կարելի է, օրինակ, կանգ առնել XIX դարի 20-ական թվականների թեկուզ հենց Արզանովի նկարազարդ մեծագիր «Հայոց պատմության» վրա, որի շատ յուրահատուկ զարդանկարներն անգամ կարող են աղբյուրագետների ուշադրությունը գրավել, կամ էլ հայտնի Արարատսկու մեմուարների վրա, հետագայում տպագրված ականավոր իրավագետ-հրապարակագիր Զանշյանի շատ նշանակալից ժողովածուի, վերջապես 1914-ի պատերազմի օրերին Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայաստանի պոեզիայի» վրա: Մատենագրության պրոբլեմները ուսումնասիրողներն, իմ կարծիքով, պետք է նշեն նաև մարքսիզմ-լենինիզմի անվանի հայ տեսաբանների աշխատությունների հրատարակությունները (Ս. Շահումյան, Ս. Սպանդարյան, Բ. Կնունյանց, Ա. Մյասնիկյան) և ապա հայ կլասիկ գրագետների ռուսերեն բազմազան թարգմանությունները:

Ես հնարավորություն չունեմ այսօր կանգ առնել ռուսական տպարանների անմիջական ազդեցության ներքո կազմակերպված այն նախահեղափոխական տպարանների վրա, որոնք ժամանակին տպագրել են նաև հայերեն գրքեր: Կուզենայի միայն շատ հակիրճ խոսք ասել նման բնորոշ մի հրատարակության մասին: Ես նկատի ունեմ հայ մշակույթի անվանի ներկայացուցիչներից մեկի՝ «Հայկական քնար» գրքի և ապա կովկասագիտական հնօրյա Բիբլիոգրաֆիական ժողովածուի հեղինակ Մ. Միանսարյանցի ուշագրավ մի գիրքը: Ընթերցողների լայն շարքերին այդ գիրքը (լույս է տեսել 1872-ին) հա-

մեծատաբար քիչ է հայտնի: Գրքի վերնագիրն է «Կանոնավոր ու վայելուչ գրություն պատմությունն ու տեսությունը»: Տիտուլային էջի ցածի մասում տպագրված է Ս. Պետերբուրգ, Գոլովինի տպարանում, հեղինակի տառերով տպած (գիրքը նկարագարող է): Երբ թերթում ենք այդ գիրքը պարզվում է, որ Մ. Միանսարյանցը տակավին 60-ական թվականներին ցանկացել է պատրաստել «Կանոնավոր ու վայելուչ գրություն օրինակներ»: Մանրամասնությունների վրա ես՝ նկատի ունենալով իմ ակնարկի սահմանափակ էջերը, չեմ կարող ծանրանալ:

Անհրաժեշտ է միայն նշել, որ ժամանակին Մ. Միանսարյանցը շատ մեծ աշխատանք է կատարել, բանակցություններ է վարել բազմաթիվ արևմտյան մասնագետների և մասնավորապես անվանի հայ լեզվագետ Ա. Այտրնյանի հետ: Հետադաշում նա ուղևորվել է Լայպցիգ, ուր «պարապել է», ինչպես ինքն է հաղորդում, երեք շաբաթ, միևնույն Լայպցիգում Բրոկհաուզի մոտ, գերմանացի վարպետի հետ (էջ 115—116): Քիչ հետո մենք կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Երբ որ գրած գաղափարը քարի վրա փորուցավ, մեզ ուղարկում էին կորեկտուրեն, որը կրկին և կրկին ուղղելով դարձուցանում էինք Լայպցիգ ուղղելու և նորից մեզ ուղարկելու»:

Հսկայական աշխատանք է կատարել Մ. Միանսարյանցը տպագրության համար անհրաժեշտ և հարմար տառերի, տեխնիկայի ամենամանրակրկիտ ուսումնասիրության համար: Լուսավորության ու կրթության գովքն է նա երգում և միաժամանակ առաջարկում է հաշվի առնել մշակույթի անվանի ներկայացուցիչների պատգամների նշանակությունը: Նա անհրաժեշտ է համարում նույնիսկ հիշատակել Ալբրեխտ Դյուրերի աշխատանքները: Տպագրության ու տեխնիկայի հարցերի վրա ծանրանալով այնուամենայնիվ նա անուշադրության չի մատնել գաղափարախոսական պրոբլեմները և մեծագույն ուշադրություն է նվիրել գաղափարական-դաստիարակչական խնդիրների լուսաբանությանը: Բնորոշ է նաև այն, որ գրքի ու տպագրության առթիվ ունեցած հետազոտությունների մեջ հարևանցի կերպով նա շոշափել է նաև կարևոր ուրիշ հարցեր, միշտ ջանալով մոտենալ քաղաքացի-հայրենասերի վարքագծի բնութագրման 60-ական թվականների ռուսական առաջավոր գործիչների դիրքերից: Հրահանգելով ուսումնասիրել հայրենի ժողովրդի լեզուն, մշակույթը, պատմությունը, Մ. Միանսարյանցը հայ երիտասարդներին խորհուրդ էր տալիս զբաղվել ֆիզկուլտուրայով, յուրացնել բարձր բարոյական սկզբունքներ, կազմակերպել «ընկերություններ»: Ինքնին արդեն պարզ է, որ ժամանակաշրջանի «լեզավ» գրելաձևին հատուկ երկնյալն «Եզոպուսան» ոճի իսկական իմաստը լավ էր ծանոթ հայ առաջավոր այն ընթերցողներին, որոնց մեծամասնությունը նույն այդ օրերին կարդում էր ռուսերեն գրքեր և պարբերականներ: Դիմելով դաստիարակչական աշխատանք կատարող ուսուցիչներին Միանսարյանցը դիտավորությամբ ընդգծում էր «արդարադատության» և «վեհանձնության» նշանակությունը, գրելով հետևյալը. «Անհրաժեշտ է անբիծ պահել իր սեփական մարդկային պատիվը... զգուշանալ վիրավորել, դիպչել այլոց մարդկային պատվին...»⁶: Ակտիվ պրոպագանդիստի դիմաստվերն ենք նշմարում, երբ կարդում ենք լրտեսների, բանսարկուների, խաբեբանների, ստախոսների, սնա-

⁶ Մ. Միանսարյանց, Կանոնավոր ու վայելուչ գրության պատմությունն ու տեսությունը, Ս. Պետերբուրգ, 1872, էջ 80—81:

պարծնների և ընդհանրապես «ամենայն անպիտան անձանց» դատափետմանը նվիրված կտրուկ դիտողությունները: «Պիտո է աշխատել մեծացնել և զարգացնել բոլոր հայոց ազգի ապագա սերունդը» գրում է «վեհանձնական զգացմունքները» դրվատող հրապարակագիրը:

Բավական է միայն նկատի առնել այն, որ ռուսական մամուլի էջերում նույն այդ օրերին պաշտպանվում էին արևելյան բռնապետության պայմաններում ճնշված ու շահագործվող ժողովուրդները, իսկ 80-ական թվականներին Պետերբուրգի հայ ուսանողների նախաձեռնությամբ քննարկվում էին օսմանյան սուլթանատի դեմ ուղղված բուլղարական և լեհական վիպագիրների մարտաշունչ երկերը, որպեսզի ավելի բացահայտ դառնա 70—80-ական թվականների թե՛ մտավոր մթնոլորտը և թե՛ հասարակական նոր տրամադրությունների ազդեցության շատ ուրույն կշիռը: Անհրաժեշտ է նշել այն էլ, որ Միանսարյանցը իր մտորումները տպագրել է դիտավորությամբ «անմեղ» և միանգամայն «լեզալ» հարցերին նվիրված մի աշխատության մեջ՝ համակված խոհուն հեռատես գործչին հատուկ հայեցությամբ:

Այս ամենին ավելացնենք նաև այն, որ ջանալով արձագանքել իր օրերի «արդիական» ու հրատապ խնդիրներին, նա աշխատել է գրել պարզ ու դյուրամատչելի լեզվով: Պոլեմիկա էլ կար նրա գրքում—ուր առանձին հատվածներին կցված են տգետ ու հետամնաց, բանսարկու ու երկերեսանի մարդկանց դատափետմանը նվիրված շատ իմաստալից ակնարկներ: Ես նկատի ունեմ ոչ այնքան բացահայտ քննադատական դիտողությունները, որքան հայ ժողովրդական ստեղծագործությունների հարուստ զինանոցից քաղված դիպուկ և սուր առածները:

Իմաստունի հետ քար կրի
Հիմարի հետ փլավ մի ուտիլ

Թրի կտրածը կը սաղանա,
լեզվինը չի սաղանա...

Իշի քացուցը բեղամաղ մի ըլնիլ:

Միանսարյանցի աշխատության թե՛ բովանդակությունը և թե՛ շատ յուրահատուկ կառուցվածքը ցույց է տալիս, որ իր գիրքը կազմելու ժամանակ նա հաշվի է առել 60-ական թվականների առաջավոր ռուս հրապարակագիրների գրելաձևի ու պայքարի մեթոդները...

70—60-ական թվականներին շատ որոշակի է դառնում հասարակական նոր ուժի շորթորդ զասի առանձնահատուկ դեմքն ու դերը: Նույնիսկ բուրժուական լիբերալ մամուլի նարոդնիկական ուրույն հովերով համակված աշխատակիցներն ու թղթակիցները ստիպված են լինում արձանագրել բանվոր դասակարգի ակտիվությունը ցուցահանող դեպքերն ու փաստերը: Մարքսիզմի ականավոր տեսաբան Գ. Վ. Պլեխանովը—«Բանվոր դասակարգը ռուսությունը շարժման մեջ» մեմուարներում կանգ է առել իր ծանոթ բանվորների հիրավի հատկառիչական երանդների վրա: Լավ են հայտնի նաև մեր կուսակցության մեծ հիմնադիր Վ. Ի. Լենինի շատ նշանակալից բնութագրական

դիտողությունները պրոլետարիատի ականավոր հեղափոխական ներկայացուցիչներին՝ Բարուշկինի, Շելդունովի և ուրիշ հայտնի դեմքերի մասին⁷։

Բանվորական խմբակները և կազմակերպություններն ավելի մեծ ակտիվություն են բացահայտում 80-ական թվականներին։ Երբ հայտնի են դառնում արտասուհմանում (Ժնև—Շվեյցարիա) կազմակերպված «Աշխատանքի ազատագրման խմբակի» ծրագրային-տեսական պատգամները, նոր թափ է ստանում մարքսիզմի գաղափարախոսների արշավն ու պայքարը՝ ընդդեմ իդեալիստական իմաստասիրության և առանձնապես նարոդնիկության «տեսաբանների»։ Ռուսական տպագրության պատմության էջերում առանձին տեղ են գրավում թե՛ նոր հոսանքների պարբերագիրները, լեզալ և անլեզալ հրատարակությունները, և թե՛ մանավանդ մարքսիստների ու նարոդնիկների գաղափարական բախումները ցուցահանող տպագիր գրքերը։ Պլեխանովի հայտնի տեսական ուսումնասիրությունը, նշել է ժամանակին Լենինի ականավոր զինակիցներից մեկը, միանգամայն անակնկալ կերպով «կայծակի նման պատռեց մեր հորիզոնը և հնչեց, որպես առույգ մի կոչ»... Քիչ հետո Բոնշ-Բրուեիչը պատմում է, որ այդ գիրքը խոշորագույն երևույթ էր անցյալում և մեծ ազդեցություն էր թողել հայրենակցական միությունների ղանազան խմբակցությունների, կազմակերպությունների անդամների վրա։ Բելտովի գիրքը թելադրում էր բացահայտ դիրքորոշում բռնել բախվող հոսանքների նկատմամբ⁸։

Հետագայում այս կամ այն չափով շեշտված գաղափարական պրոբլեմները նկարագծվել կամ շոշափվել են գեղարվեստական գրականության մեջ։ Վերեսակի, Ուսպենսկու, Չեխովի և ուրիշ գրողների երկերում կարելի է գտնել թե՛ նշանակալից էջեր և թե՛ յուրահատուկ արձանագրությունների կամ ակնարկների նման նկարներ։

Րննսունական թվականներին լեզալ պարբերական մամուլի էջերում տպագրված բազմաթիվ հետազոտություններն ու հոդվածները կամ ուսումնասիրական էքսկուրսները ցույց են տալիս և նկարագրում հակամարտ և ներհակ մտավոր հոսանքների կարևորագույն հատկանիշները։ Քիչ առաջ հիշված Բոնշ-Բրուեիչը ժնեյան իր մեմուարներում գրում է, որ Լենինի հռչակավոր տեսական աշխատությունը՝ «ԼՆՀ անել» ուսումնասիրությունը ստիպել է յուրաքանչյուր գործչի ճշտիվ որոշել իր սեփական դիրքը կուսակցության շարքերում և շատ ավելի մեծ տպավորություն է թողել, քան Բելտովի դիրքը։ Միաժամանակ ծանրանալով հին «Իսկրայի» վրա Բոնշ-Բրուեիչը ընդգծում է, որ անլեզալ և հեղափոխական այդ լրագրում զետեղված մեծ ղեկավարի տեսական խորունկ հոգվածները մերկացնելով «Բունդի» և նման ուրիշ կազմակերպությունների անհանդուրժելի դրույթները, օգնում էին մարքսիստներին և նպաստում բոլոր հակամարքսիստական հոսանքների և մասնավորապես նացիոնալիզմի դեմ մղվող գաղափարական պայքարի օրերին։

Լենինի բազմաթիվ գիտական ուսումնասիրությունները («Նարոդնիկության տեսնական հիմնավորումը», «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաս-

⁷ Պլեխանովի այդ տարիների աշխատությունների մեծ արժեքը նշել է Վ. Ի. Լենինը Նաև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունից հետո։

⁸ Бонш-Бруевич, Пройденный путь, Избр. сочинения, т. II. Москва, 1961; էջ 153.

տանում», «Պետությունն և հեղափոխությունը», օգնել են հեղափոխական մարքսիզմի զարգացմանը և ուժեղորեն նպաստել կոմունիստական պարտիայի շարքերի ամրացմանն ու կոփմանը:

Սովետական Միության կոմունիստական պարտիան համայն երկրագնդի միակ պարտիան է, որ իր թե՛ ծագման առաջին շրջանում, թե՛ հետագա գործունեության ընթացքում մեծագույն ուշադրություն է նվիրել գիտության և գիտական պրոբլեմների ուսումնասիրությանը և կառչած մշակույթի բարձր գաղափարական պատգամներին անգամ, գործնական և առօրյա իր աշխատանքն առաջ է տարել՝ զինված գիտության տեսական ամրակուռ սկզբունքներով:

Այսօր, երբ հիշվում են ռուսական տպագրության առաջին հիմնադիրները և կարևորագույն վալերագրերը, չի կարելի մոռանալ, որ Սովետական Միության բոլոր եղբայրական ժողովուրդները յուրացնելով անցյալի մշակույթի մեծ ներկայացուցիչների ժառանգությունը, աշխատել են ավելի մեծ թափ հաղորդել աղատության և խաղաղության, բոլոր ժողովուրդների բարեկամության և մեծ համաշխատակցության՝ բարձր գաղափարական սկզբունքների վրա խարսխված նոր, հեղափոխական և կոմունիստական կարգերի ամրացման համար տարվող մեծ աշխատանքին ու գործին: Լենինի դրոշի ներքո է սկսվել սովետական ժողովուրդների հերոսական պայքարը՝ ընդդեմ դաժան կարգերի, դաժան բռնակալների: Այսօր Սովետական Միության և կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, Լենինի դրոշի ներքո է տարվում նաև այն հերոսական և տոկուն աշխատանքն ու շինարարությունը, որ մղվում է ընդդեմ պատերազմի հրձիգների, — հանուն լենինյան պատգամների ճշգրիտ կիրառման, խաղաղության և կոմունիզմի, ժողովուրդների բարեկամության:

А. Б. Каринян

400 ЛЕТ РУССКОГО КНИГОПЕЧАТАНИЯ

Р е з ю м е

В докладе, прочитанном на заседании научной сессии, посвященной 400-летию русского книгопечатания, отмечены страницы истории печати и ведущая роль книги в культурном строительстве великого советского народа. Русская книга — один из могучих рычагов борьбы за гуманизм и братство народов, за мир и коммунизм.

Научные труды и разыскания историков русской культуры, книги, просвещения (А. Зернова, М. Тихомиров, Р. Коляда, М. Щепкина, Михачев, Сидоров и др.) внесли богатейший вклад в дело изучения и освещения как стародавних славяно-русских и «безвыходных» российских изданий, так и жизни и деятельности одного из замечательных зачинателей русского книгопечатания — Ивана Федорова. Основанные им в Москве (1564 г.) и других городах (Острог, Львов) типографии, изданные им книги и учебники, гравюры — заставки и орнаменты книг, шрифт и все оформление, наконец, памятные записи и приложенные к мос-

ковскому и львовскому изданиям «Апостола», послесловия выявляют черты выдающегося просветителя и активного работника культуры. Данные и факты, приведенные в трудах русских исследователей показывают, что И. Федоров имел жестоких врагов в рядах духовной и светской олигархии. Реакционные преследования против считавшегося «еретиком» Федорова, повидимому, и вынудили его переезжать из города в город (Москва, Острог, Львов). В «послесловиях» Федорова мы видим прежде всего активного и просвещенного издателя-гуманиста, стойкого и непреклонного деятеля культуры. Приложенное к тексту Львовского издания «послесловие» Федорова является замечательным памятником литературы, которое и сегодня может привлечь внимание самого взыскательно-го читателя.

И. Федоров был не только выдающимся основателем типографии, печатником-художником, редактором и реформатором печатной книги. Он по праву вошел в историю русской культуры, как работник — «в деятельности которого дан первый точный контакт русского искусства с искусством Возрождения» и который заслужил имя «великого мастера, труженика и героя книги» (А. А. Сидоров).

Нельзя считать случайным и указанные в трудах русских ученых многочисленные данные и факты о преследованиях и репрессиях, направленных против выдающихся вольнодумцев-просветителей и борцов за новую, светскую, прогрессивную и революционную книгу и культуру (Новиков, Радищев и др.), за освобождение народных масс от гнета и кабалы. Достаточно вспомнить яркие страницы истории русской культуры — хорошо известные факты о роли Пушкина и пушкинской плеяды, о декабристах-литераторах, позже — о лондонских эмигрантах — Герцене и Огареве, о руководителях «Современника» — Добролюбове и Чернышевском, еще позже — об историческом вкладе, внесенном в историю революционной мысли русскими марксистами-ленинцами, выдающимися учениками-соратниками В. И. Ленина. Не удивительно поэтому, что труды выдающихся работников культуры и строителей КПСС и Советского Союза, советской науки, искусства и литературы оказали и оказывают значительное влияние на культуру всех народов нашей великой родины — ряды строителей которой под знаменем КПСС ведут борьбу за дружбу и мир, за ленинские заветы и коммунизм....